

اندیشه اجتماعی متفکران شیعه

جلسه سوم:

مقایسه تطبیقی شهید مطهری و ابن خلدون

مهر ۱۴۰۵

دانشگاه تهران

قوانین تحول اجتماعی

بررسی تطبیقی دیدگاه مرتضی مطهری و ابن خلدون

بازخوانی تحلیلی کتاب «جامعه و تاریخ» در مقایسه با مباحث عمران و عصیت در «مقدمه»

درس: جامعه‌شناسی متفکران شیعه | جلسه: سوم | موضوع: قوانین تحول اجتماعی و عاملیت انسان

مسئله محوری: سازوکارهای عینی یا اراده و آگاهی؟

کانون قوانین تحول اجتماعی کجاست و با چه روش‌شناسی تبیین می‌شود؟

[ابن‌خلدون] علم عینی و تجربی عمران بشری

- عبور از وقایع‌نگاری نقلی و توصیفی به سوی تأسیس دانش نوین «علم عمران».
- کشف سازوکارهای عینی و روابط علّی زیست‌جمعی، معیشت و قدرت سیاسی.
- تبیین چگونگی برآمدن و فروپاشی سلسله‌ها بر پایه روابط واقعی جامعه.
- تأکید بر شرایط مادی، زیست‌محیطی و همبستگی گروهی به مثابه محرک تاریخ.

[مرتضی مطهری] تبیین فلسفی و انسان‌شناختی تاریخ

- تاریخ و جامعه تابع سنت‌ها و قوانین عینی و حتمی‌اند («سنت‌های الهی»).
- قانون‌مندی تاریخ به معنای سلب اختیار، آگاهی و مسئولیت انسان نیست.
- تحول تاریخی به تکامل آگاهی، گرایش‌های فطری و ارزش‌های متعالی متصل است.
- نفی هم‌زمان جبرگرایی تاریخی مادی و نگرش‌های تصادف‌انگارانه به وقایع.

تفکیک بنیادین: «قوانین بودن» در برابر «قوانین شدن»

اجتناب از خطای معرفتی یکسان‌انگاری ساختار ایستا با فرایند دگرگونی

[قوانین دگرگونی] قوانین شدن جامعه (حرکت و گذار تاریخی)

- سازوکارهای علّی و قواعد ناظر بر انتقال جامعه از یک مرحله تاریخی به مرحله دیگر.
- تبیین چرایی وقوع انقلاب‌ها، اصلاحات بنیادین، فروپاشی‌ها و دگرگونی‌های کیفی.
- شناخت تضادهای درونی آگاهی با واقعیت مستقر و نقش نیروهای اجتماعی تحول‌خواه.
- کانون اصلی نظریه تحول اجتماعی: فهم چگونگی زایش نظم نوین از دل نظم کهن.

[قوانین استقرار] قوانین بودن جامعه (پایداری و نظم مستقر)

- مجموعه شرایط و قواعدی که تعادل، بقا و ماندگاری جامعه را در یک دوره تبیین می‌کنند.
- ناظر بر ساختار روابط، انسجام نهادی و ثبات اجتماعی در وضعیت استقرار.
- پاسخ به این پرسش که یک نظم اجتماعی مشخص چگونه خود را بازتولید و حفظ می‌کند.
- خطای رایج: فروکاستن کل علم جامعه‌شناسی به شناخت قوانین تعادل و ایستایی.

نقد تبیین‌های تک‌علتی و تثبیت عاملیت انسانی

تاریخ حاصل تلاقی منظومه‌ای چندبُعدی از عوامل مادی، فکری و اخلاقی است

[اختیار و مسئولیت] سازگاری اراده و سنت‌ها

- سنت‌های تاریخی بسترهای تخطی‌ناپذیرند، اما سلب‌کننده اختیار نیستند.
- انسان مسئول اخلاقی و سازنده تاریخ در چارچوب سنت‌های عینی است.
- تفکیک تبیین علّی وقوع رخداد از داوری هنجاری و معنای ارزشی آن.

[تحلیل چندعاملی] منظومه عوامل پنج‌گانه

- ۱. شرایط عینی و مادی معیشت
- ۲. باورها، ایمان و جهان‌بینی
- ۳. آگاهی و اراده کنشگران فردی
- ۴. ساختار روابط و نهادهای اجتماعی
- ۵. انگیزه‌ها و فضایل اخلاقی-معنوی

[نقد جبر مادی] رد تقلیل‌گرایی اقتصادی

- مخالفت صریح با ماتریالیسم تاریخی و فروکاستن تاریخ به ابزار تولید.
- پذیرش تأثیر عمیق مناسبات معیشتی، اما نفی زیربنا بودن انحصاری اقتصاد.
- تأکید بر استقلال نسبی فرهنگ و باورها از ساختار اقتصادی.

علم عمران و نیروی محرکه «عصبیت»

همبستگی جمعی، تصاحب قدرت و مناسبات اقتدار در «مقدمه»

[دین و همبستگی] کارکرد

دین در قدرت

- دین بدون حامل اجتماعی و عصبیت نیرومند قادر به استقرار دولت نیست.
- دعوت دینی حسادت، رقابت منفی و تفرقه را در میان قبایل مهار می‌کند.
- دین همبستگی جمعی را مضاعف ساخته و دامنه نفوذ حاکمیت را می‌گسترده.

[موتور تحول] سازوکار

عصبیت

- روحیه همبستگی و ظرفیت سازماندهی اقدام مشترک برای دفاع و غلبه.
- فراتر از پیوند خونی صرف؛ شامل هم‌پیمانی و وفاداری‌های سیاسی پایدار.
- موتور محرک تصاحب قدرت سیاسی، تشکیل دولت و تسلط بر رقبا.

[روشناسی] مفهوم

علم عمران

- تأسیس علمی مستقل برای شناخت طبایع اجتماع و علل بنیادین رویدادها.
- تفکیک دو نوع ساختار زیستی: عمران بدوی (ساده، خشن) و حضری (پیچیده، مرفه).
- تأثیر جغرافیا، اقلیم و معیشت بر خُلقیات و ساختارهای اجتماعی.

الگوی چرخه‌ای دولت: از عصبیت تا زوال

پارادوکس قدرت: عاملی که حاکمیت را بنا می‌نهد در فرایند نهادینه‌شدن فرسوده می‌شود

مرحله 1

۱. عصبیت نیرومند

همبستگی خالص بدوی،
قناعت، شجاعت و
آمادگی دفاعی بالا.

مرحله 2

۲. غلبه و تأسیس

پیروزی بر حاکمان
پیشین، تسخیر شهر و
استقرار پایه‌های دولت.

مرحله 3

۳. تمرکز و استبداد

انحصار قدرت در
شخص حاکم، کنار زدن
یاران اولیه و اتکا به
مزدوران.

مرحله 4

۴. تجمل و رفاه

مصرف‌زدگی، افزایش
سرسام‌آور مالیات‌ها و
فرسایش روحیه
جنگاوری.

مرحله 5

۵. اضمحلال و سقوط

ناتوانی مالی، بحران
مشروعیت و جایگزینی
با عصبیت تازه‌نفس.

ماتریس مقایسه تطبیقی (۱): مبانی، کانون و محرک‌ها

سنجش هم‌تراز آراء «جامعه و تاریخ» در برابر مفاهیم «مقدمه»

محور مقایسه	دیدگاه مرتضی مطهری (جامعه و تاریخ)	دیدگاه ابن‌خلدون (مقدمه)
ماهیت قانون اجتماعی	قوانین سنت‌های عینی و تکاملی تاریخ با سرشت حکمت‌آمیز و پیوند عمیق با فطرت انسانی.	روابط علّی عینی و رفتارهای ناگزیر طبیعت بشر در بستر عمران و سازماندهی قدرت.
کانون اصلی تحول	گذار کلان جامعه از یک مرحله تاریخی به مرحله دیگر (قوانین «شدن» و تحول تاریخی).	پیدایش، تثبیت، استبداد، تجمل و زوال سلسله‌های حاکم و نظام‌های سیاسی.
عامل محوری تحول	منظومه چندعلتی با محوریت آگاهی، ارزش‌های اخلاقی، اراده و پاسخ به ندای فطرت.	عصبیت گروهی، شیوه معیشت، الزامات زیستی، منازعه قدرت و ساختار مادی عمران.
رابطه فرد و جامعه	تأثیر متقابل؛ جامعه واقعی عینی است اما عاملیت فردی و مسئولیت اخلاقی پایدار می‌ماند.	فرد در شبکه عصبیت و الزامات ساختاری گروه تعریف می‌شود؛ اصالت با کنش جمعی است.

ماتریس مقایسه تطبیقی (۲): غایات، ساختارها و امکان دگرگونی

سنجش هم‌تراز آراء درباره جهت تاریخ، اقتصاد، دین و جبرگرایی

محور مقایسه	دیدگاه مرتضی مطهری (جامعه و تاریخ)	دیدگاه ابن‌خلدون (مقدمه)
جهت حرکت تاریخ	تکاملی، رو به جلو و غایت‌مند به سوی ارتقای آگاهی و ارزش‌های توحیدی و عدالت.	چرخه‌ای و تکرارشونده؛ دوران حیات دولت‌ها مانند سن طبیعی جانداران فرسوده می‌شود.
جایگاه اقتصاد	نقش اثرگذار عوامل مادی تصدیق می‌شود، اما تقلیل تاریخ به اقتصاد کاملاً مردود است.	شیوه معیشت و مالیات‌ستانی زیربنای نوع عمران (بدوی/حضری) و تعیین‌کننده سرنوشت دولت است.
کارکرد دین	منع تحول‌بخش ایمان، خودآگاهی، جهت‌گیری غایی و رهایی‌بخش انسان از قید جبر مادی.	نیروی مضاعف‌کننده عصیت و برطرف‌کننده رقابت‌های مخرب برای تثبیت حاکمیت سیاسی.
امکان تغییر تاریخ	گشوده به روی اصلاح و اراده انسانی؛ سرنوشت جوامع با آگاهی و مسئولیت تغییرپذیر است.	محدودیت سنگین ساختاری؛ با ورود به مرحله تجمل، زوال دولت به‌طور علی‌اجتناب‌ناپذیر است.

چارچوب چندسطحی برای تلفیق دو دیدگاه

فرارفتن از دوگانه ساده‌انگارانه «جبرگرایی ساختاری در برابر اراده‌گرایی فردی»

[زیربنای زیستی] ۱. سطح ساختاری و مادی

- تحلیل بستر معیشتی، شیوه زیست و عمران عینی (ابن‌خلدون) در کنار قواعد کلی حاکم بر نظم مستقر جامعه (قوانین بودن مطهری).

[سرمایه اجتماعی] ۲. سطح همبستگی گروهی

- مکانیسم‌های عصبيت و پیوندهای اجتماعی برای غلبه بر پراکندگی و ایجاد ظرفیت اقدام جمعی جهت برپایی ساختارهای جدید.

[آسیب‌شناسی قدرت] ۳. سطح سازماندهی سیاسی

- دینامیک تمرکز قدرت، انحصارطلبی، خطرات بوروکراسی اداری و فرسایش درونی دولت در اثر رفاه‌زدگی و تجمل.

[جهت‌گیری غایی] ۴. سطح آگاهی و ارزش‌ها

- نقش ایمان، گرایش‌های فطری، انتخاب‌های اخلاقی و اراده دگرگون‌ساز انسانی در گشودن افق‌های جدید تاریخی (مطهری).

افق تحلیل: نظریه قدرت در برابر نظریه عام تاریخ

تکمیل متقابل: تبیین آسیب‌شناسی اقتدار در کنار افق تعالی و رهایی انسان

[پرسش مباحثه کلاسی]

«آیا نظریه عصبیت ابن‌خلدون صرفاً
الگویی تبیین‌کننده برای گردش‌نخبگان
و سقوط سلسله‌ها در جهان سنتی
است، یا مفاهیم آن در تحلیل
شکاف‌های همبستگی و فرسایش
قدرت در دولت‌های مدرن نیز
کارآمدند؟»

مسیر مطالعه: مقایسه فصول قوانین تاریخ در «جامعه و تاریخ»
با باب دوم و سوم «مقدمه».

[هم‌افزایی] جمع‌بندی تحلیلی مقایسه

- ابن‌خلدون: تبیین تجربی مکانیسم‌های درونی صعود و زوال دولت‌ها، تحلیل قدرت، و اهمیت حیاتی سرمایه اجتماعی اولیه.
- مطهری: تبیین فلسفی-اجتماعی کلان‌روندهای حرکت تاریخ، اصالت رشد اخلاقی، و نقد قاطع تقلیل‌گرایی اقتصادی.
- هم‌افزایی نظری: ابن‌خلدون کالبدشکافی واقع‌گرایانه قدرت را ارائه می‌دهد و مطهری افق دگرگونی آگاهانه و عاملیت انسان را می‌گشاید.

از توجه شما متشکرم

سازان کریم